

Γεωγραφίες

Αρ. 14 (2008)

Γεωγραφίες, Τεύχος 14, 2008

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Βασίλης Αράπογλου, Ιωάννης Σαγιάς

- ΝΕΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ
- ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ
- Η ΠΟΛΗ ΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
- ΘΛΗΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΠΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Βασίλης Αράπογλου,* Ιωάννης Σαγιάς**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύριο στόχο του παρόντος άρθρου αποτελεί η ανάδειξη της σημασίας των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης για τη διαφοροποίηση των μορφών του οικιστικού διαχωρισμού των μεταναστών. Επιχειρούμε να εντάξουμε νέα ευρήματα από την ανάλυση των δεδομένων από τις *Απογραφές Πληθυσμού και Κατοικιών* 1991 και 2001 στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, στη διεθνή συζήτηση για το μετασηματισμό των προτύπων διαχωρισμού στις σύγχρονες μητροπόλεις. Κεντρικό επιχείρημα του άρθρου είναι ότι η εγκατάσταση και η απασχόληση των μεταναστών δεν ακολουθεί το παραδοσιακό πρότυπο της «χωρικής αφομοίωσης», αλλά είναι αποτέλεσμα της αστικής επέκτασης και της διάχυτης ανάπτυξης. Παρουσιάζουμε συνθετικούς δείκτες και θεματικούς χάρτες για να εντοπίσουμε τις περιοχές που συμβάλλουν περισσότερο στο συνολικό διαχωρισμό των μεταναστών και να εστιάσουμε στις ιδιαίτερες διαδικασίες διαμόρφωσης και ανάπτυξής τους. Στα συμπεράσματα συζητούμε σε ποιο βαθμό τα ευρήματά μας ανταποκρίνονται σε εναλλακτικά πρότυπα διαχωρισμού, όπως αυτό της «επιλεκτικής χωρικής αφομοίωσης» και του «αποκεντρωμένου διαχωρισμού».

Urban Development Processes and Spatial Segregation Patterns of Immigrants in the Wider Athens Area

Vassilis Arapoglou, John Sayas

ABSTRACT

This paper investigates how the residential segregation of immigrants is shaped by urban development processes in the wider Athens area. We use comparative data from 1991 and 2001 censuses and present a set of segregation indices and maps to argue that the employment and settlement of immigrants do not conform to the traditional model of spatial assimilation but result from urban fragmentation, unplanned expansion and sprawling.

* Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, e-mail: arapogl@hol.gr.

** Λέκτορας, Τομέας Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, ΕΜΠ, e-mail: isayas@central.ntua.gr.

1. Εισαγωγή: πρότυπα διαχωρισμού, ερωτήματα και μέθοδοι

Η μετανάστευση αποτελούσε προσφιλέθ θέμα των ερευνητών του διαχωρισμού στις πόλεις, ήδη από τις πρώτες εννοιολογήσεις και θεωρητικές απόπειρες της κοινωνιολογικής σχολής του Σικάγου. Η προσέγγιση της σχολής του Σικάγου συσχέτισε το διαχωρισμό των μεταναστών και τη σταδιακή ένταξή τους, αφενός με τις κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις που αναπτύσσουν με την πλειονότητα και αφετέρου με τις διαδικασίες του μετασχηματισμού της δομής των πόλεων. Το ερμηνευτικό σχήμα που προτάθηκε είναι δυναμικό, με την έννοια ότι περιγράφει διαδικασίες γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας, και δομικό, με την έννοια ότι αποτυπώνει την πόλη ως σύνολο διαφορετικών χωροκοινωνικών συγκεντρώσεων, και είναι γνωστό ως μοντέλο «χωρικής αφομοίωσης». Σύμφωνα με αυτό, οι κοινωνικές σχέσεις των νεοεισερχόμενων πληθυσμών ακολουθούν έναν κύκλο επαφής, ανταγωνισμού, αποκατάστασης και τελικά αφομοίωσής τους από τον πολιτισμό της πλειονότητας. Η ίδια η πόλη δομείται από διαδοχικά μεταναστευτικά ρεύματα που «εισβάλλουν» και «διαδέχονται» το ένα το άλλο, ξεκινώντας από φωλιές υποδοχής στο κέντρο της, ενδιάμεσες μεταβατικές ζώνες και τελικά εγκατάσταση και αφομοίωση στα προάστια. Στο παρόν άρθρο δεν θα εστιάσουμε στις κοινωνικές και πολιτισμικές παραδοχές αυτής της προσέγγισης, αλλά περισσότερο στις χωρικές, που σχετίζονται με την ανάπτυξη των πόλεων. Κυρίως θα συζητήσουμε την παραδοχή ότι η χωρική αφομοίωση είναι μια διαδικασία μετάβασης από το κέντρο, χώρο υποδοχής, προς τα προάστια, χώρο αφομοίωσης στις συνήθειες των μεσαίων τάξεων.

Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα αμφισβητήθηκε και τροποποιήθηκε στη μεταπολεμική περίοδο τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Βόρεια Ευρώπη, παραμένει όμως πάντα σημείο αναφοράς σε κάθε σχετική συζήτηση. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η ανάπτυξη νέων μεταναστευτικών ρευμάτων και οι ευρύτερες οικονομικοπολιτικές ανακατατάξεις που οδήγησαν στη συζήτηση για τις συνέπειες του μεταφορντισμού τροφοδότησαν και το θεωρητικό προβληματισμό για τον κοινωνικό διαχωρισμό. Ειδικότερα στις ΗΠΑ, η παρουσία ισπανόφωνων και Ασιατών μεταναστών αναζωπύρωσε την εμπειρική έρευνα και τις θεωρητικές αναλύσεις, διαλύοντας την παραδοσιακή αντιπαράθεση «των μαύρων γκέτο» και των «λευκών προαστίων». Το κεντρικό ερώτημα της διερεύνησης έγινε αν οι νεοεισερχόμενοι μετανάστες εντάσσονται σε μια περισσότερο πολωμένη κοινωνική και χωρική δομή (κυρίως Sassen 2000). Κοινωνική πόλωση σημαίνει συρρίκνωση των μεσαίων στρωμάτων, ενώ η χωρική πόλωση ισοδυναμεί με την επικράτηση μιας «διχασμένης» πόλης. Όμως οι μεταφορντιστικές ρυθμίσεις στις αγορές εργασίας μπορεί να οδηγούν σε μετασχηματισμούς τόσο στα μεσαία όσο και στα ακραία κλιμάκια της κοινωνικής ιεραρχίας. Παρόμοια, οι αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και διάθεσης της κατοικίας μπορεί να οδηγούν σε εσωτερικούς μετασχηματισμούς των «γκέτο στο κέντρο» ή των «λευκών προαστίων», αλλά και σε δημιουργία νέων αστικών μορφών. Αναγνωρίζεται έτσι από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ότι η έννοια της πόλωσης από μόνη της δεν μπορεί να αποδώσει τέτοιους μετασχηματισμούς. Στην αναγνώριση της πολυπλοκότητας αυτής συνέβαλαν κυρίως οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις (Arapoglou 2006).

Μεγάλης κλίμακας εμπειρικές έρευνες με τα δεδομένα της απογραφής του 2000 στις ΗΠΑ επιβεβαιώνουν την υπόθεση για μια συνολική μείωση του διαχωρισμού (Glaeser 2001, 2003). Το δεδομένο αυτό συνέβαλε στη μετατόπι-

ση του ενδιαφέροντος στις διαδικασίες «εκποίκισης» (diversification) της ζωής των πόλεων και έδωσε λαβή για να αναπτυχθούν επιχειρήματα για την εκούσια απομόνωση των επιμέρους εθνοτικών ομάδων (Allen & Turner 1997). Ταυτόχρονα όμως τα ευρήματα ανέδειξαν ότι:

α) Ενώ υποχώρησαν οι θεσμικές μορφές διαχωρισμού (π.χ. φυλετικές πολεοδομικές και οικιστικές ρυθμίσεις) εντάθηκαν οι «αγοραίες» (π.χ. διακρίσεις στην αγορά ακινήτων και κατοικίας) (Cutler et al. 1999).

β) Οι νέες μορφές του διαχωρισμού παρουσιάζουν μεγάλη χωρική διασπορά. Η προαστιοποίηση ή η αστική διάχυση των μεταναστών δεν συνεπάγεται ούτε βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους ούτε έχει συνολική επίπτωση στην ένταση των διαχωρισμών. Διαπιστώνονται ταυτόχρονες τάσεις «αποκεντρωμένου διαχωρισμού» και «υπερ-γκέτο» σε κεντρικές περιοχές των πόλεων (Glaeser 2001, Charles 2003, Wilkes & Iceland 2004).

γ) Υπάρχει «επιλεκτικότητα» στους πληθυσμούς που μετακινούνται χωρικά προς πλέον εύπορες περιοχές, δεδομένο που οδήγησε σε επαναδιατύπωση της θέσης της χωρικής αφομοίωσης και στη διατύπωση νέων όρων όπως «κατατιμημένη», «επιλεκτική» ή «στρατηγική» αφομοίωση (Portes & Zhou 1993, Bean & Stevens 2003, Lee & Bean 2004).

Τις επιμέρους αυτές πτυχές του διαχωρισμού εντάσσουν εύστοχα σε ένα πιο αφαιρετικό θεωρητικό επίπεδο οι μεταμοντέρνες προσεγγίσεις των Michael Dear και Ed Soja, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι η «ποικιλομορφία» και η «επιλεκτικότητα» αποτελεί πτυχή της άνισης ανάπτυξης και του κατακερματισμού του αστικού χώρου. Όπως διαπιστώνει ο Michael Dear (2000: 149), «η περιφέρεια καθορίζει το κέντρο», καθώς η αναδιάρθρωση της πόλης διαμεσολαβείται από μια σειρά κοινωνικά δίκτυα οι πληθυσμοί των οποίων είναι ανομοιογενείς αλλά πολιτικά και οικονομικά πολωμένοι. Παρόμοια, ο Ed Soja (2000) εισάγει τον όρο «εξώπολις» (Exopolis) για να αποδώσει τη μεταβλητότητα του κοινωνικού μωσαϊκού και τον κατακερματισμό του αστικού χώρου. Η πόλη αναποδογυρίζεται καθώς τα προάστια πυκνώνουν και οι απόμακρες αστικές περιοχές αναπτύσσονται, αλλά ταυτόχρονα το κέντρο έλκει σιδηρόπλοο κάποτε θεωρείτο απόμακρο. Κατά τον Soja, η αποσπασματικότητα δεν ισοδυναμεί απαραίτητα με πόλωση, αλλά με μια διάχυση των ανισοτήτων μέσω ταξικών και εθνοτικών διαύλων. Και οι δύο συγγραφείς υπερβαίνουν τις «μεταβιομηχανικές» ή «εθνοπολιτισμικές» προσεγγίσεις, επιμένοντας στην επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, που προάγει την κυριαρχία των αγορών και την ανισότητα.

Ο Soja (2000) επισημαίνει ότι ο νεολογισμός «εξώπολις» χρησιμοποιείται για να δηλώσει την κριτική στα δυϊστικά σχήματα, όπως αυτό της Sassen (2000), που χαρακτηρίζουν τις γενικευμένες συζητήσεις για τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης αλλά και την προσπάθεια σύνθεσης των εμπειρικών πτυχών και των ερμηνειών της νέας αστικής γεωγραφίας. Στα πλαίσια αυτά, υποδεικνύει τρεις συμπληρωματικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης: το μετασχηματισμό των κεντρικών περιοχών, την πυκνωση των προαστίων και την περιφερειακή διάχυση. Τονίζει μάλιστα ότι δεν είναι μόνο οι επιλογές κατοικίας αλλά η οικονομική αποκέντρωση και απασχόληση που κινητοποιούν την ανάπτυξη. Η έμφαση στον κατακερματισμό του αστικού ιστού και την απασχόληση συνάδει με τον τομεακό και διάστικτο χαρακτήρα του διαχωρισμού στην Αθήνα (Λεοντίδου 1989, 1990), που μετασχηματίζεται από τις κλαδικές αναδιαρθρώσεις της τελευταίας δεκαετίας (Λεοντίδου 2005, Βαΐου κ.ά. 2004, Sayas 2003).

Επιπλέον, στον Soja η έννοια «εξώπολις» λειτουργεί ως πλαίσιο ανάλυσης

των λόγων που προσανατολίζουν την παραγωγή και ιδιοποίηση του αστικού χώρου. Μια τέτοια προσέγγιση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για να καταγραφούν οι ηγεμονικές αναπαραστάσεις, οι σχεδιασμοί και οι αντιστάσεις που διαμορφώνουν την ίδια την πόλη, αλλά και για να εντοπιστούν οι ενδιάμεσοι χώροι ένταξης των μεταναστών. Με τον τρόπο αυτόν ανοίγονται δίαυλοι μεταξύ «ποσοτικών» και «εθνογραφικών» μελετών και δημιουργούνται γέφυρες ανάμεσα στη «μακροσκοπική» και τη «μικροσκοπική» ανάλυση.

Οι έρευνες για το διαχωρισμό των μεταναστών στις μεγάλες πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου εμφανίζονται περίπου από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν εγγράφονται ως χώροι υποδοχής στο διεθνές κύκλωμα της νέας μετανάστευσης. Οι ερευνητές αναφέρονται στη βορειοαμερικανική και βορειοευρωπαϊκή βιβλιογραφία, αλλά προσαρμόζουν τις θεωρητικές έννοιες και τις μεθόδους τους στις ιστορικές διαδρομές των πόλεων του Νότου και σε προηγούμενες θεωρήσεις για το διαχωρισμό που εστιάζονται σε ταξικές παραμέτρους (Petsimeris 1995, Maloutas & Karadimitriou 2001, Malheiros 2002, Malheiros & Vala 2004, Arbaci 2002, 2004, Lazaridis & Psimmenos 2000, King et al. 2000, King et al. 1997).

Η παράδοση της σχολής του Σικάγου είχε ιστορικά επηρεάσει τις αναλύσεις για τη δομή των νοτιοευρωπαϊκών πόλεων. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η προσέγγιση ότι στις μεσογειακές πόλεις της Ευρώπης διαπιστώνεται η ύπαρξη αντιστραμμένων και ηπιότερων μορφών διαχωρισμού, καθώς τα εργατικά στρώματα αποικίζουν την περιφέρεια των πόλεων προσδένοντας την κατοικία με την απασχόλησή τους, οι χρήσεις γης αναμιγνύονται, η βιομηχανία διαχέεται στον αστικό ιστό (Leontidou 1990). Η επιχειρηματολογία επανέρχεται και στις σημερινές συζητήσεις εμπλουτισμένη με τα επιχειρήματα για τον κατακερματισμό του αστικού χώρου για να ερμηνεύσει τα χαμηλά επίπεδα διαχωρισμού των μεταναστών στις πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου (Malheiros 2002, Malheiros & Vala 2004).

Ειδικότερα στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας τονίζεται η ιδιομορφία της συγκέντρωσης Αλβανών μεταναστών, οι οποίοι συνιστούν περισσότερους από τους μισούς μετανάστες (Kandyliis et al. υπό έκδοση). Αντίθετα όμως από άλλες μεγάλες πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου, έχει επισημανθεί ότι η μεγάλη παρουσία μιας πληθυσμιακής ομάδας τείνει να αμβλύνει το διαχωρισμό (Arapoglou 2006). Αυτό συμβαίνει επειδή η χωρική κατανομή των Αλβανών είναι λιγότερο κεντροποιημένη σε σχέση με άλλες ομάδες και η χωρική διασπορά της συμβάλλει στην εγγύτητα με τους Έλληνες (Arapoglou 2006). Τα δεδομένα αυτά δεν είναι δυνατό να ερμηνευτούν αν δεν λάβουμε υπόψη τις τάσεις μετασχηματισμού στη γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας. Ο κατευθυνόμενος γιγαντισμός της πόλης, τα ολυμπιακά έργα, η οικοδομική έκρηξη, η ολοκλήρωση των κυκλοφοριακών δακτυλίων, η ρευστότητα των αστικών ορίων και ο κατακερματισμός του αστικού χώρου αποτελούν το νέο περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται οι μετανάστες (Μαλούτας κ.ά. 2006, Βαΐου κ.ά. 2004, Λεοντίδου 2005).

Στο παρόν άρθρο ισχυριζόμαστε ότι η χωρική ένταξη των μεταναστών συνδέεται με τρεις διαφορετικές όψεις της σύγχρονης ανάπτυξης της ελληνικής πρωτεύουσας: το μετασχηματισμό του κέντρου, την πύκνωση των προαστίων και την περιαστική διάχυση. Και στις τρεις αυτές όψεις η εγκατάσταση των μεταναστών υπακούει κυρίως στην πρόσδεση της κατοικίας με την απασχόληση και στη λειτουργία άτυπων δικτύων. Ωστόσο οι νέες αστικές μορφές στις περιοχές αυτές διαμορφώνονται πλέον από νέα καταναλωτικά και στεγαστικά πρότυπα και ιδιωτικούς οικονομικούς μηχανισμούς παραγωγής που επικρατούν στην αγορά κατοικίας (Μαλούτας κ.ά. 2006, Sayas 2004, Sayas 2006).

Μια άλλη συλλογιστική αναδεικνύει τη σημασία της διαμεσολάβησης των άτυπων και οικογενειοκεντρικών στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής στις πόλεις που αμβλύνουν τις πολωτικές τάσεις στις αγορές εργασίας και κατοικίας (Maloutas 2004). Στα πλαίσια αυτά έχει επισημανθεί ότι η φιλελευθεροποίηση των πολιτικών και η ενίσχυση αγοραίων μηχανισμών στον Νότο δημιουργεί δυϊσμούς στη αγορά κατοικίας που ενισχύουν τις τάσεις διαχωρισμού, καθώς οι μετανάστες ενοικούν σε ένα κακής ποιότητας παλαιωμένο στεγαστικό απόθεμα, ενώ η ιδιοκατοίκηση επεκτείνεται στα προάστια και στις περιαστικές περιοχές (Arbaci 2004). Παρόμοιοι δυϊσμοί είναι υπαρκτοί και στην Αθήνα, παρότι αμβλύνονται από τον κάθετο διαχωρισμό (Arapoglou 2006, Maloutas & Karadimitriou 2001), και ενδεχομένως μπορούν να εκληφθούν ως ιδιαίτερες μορφές της «εξωπόλεως» του Soja.

Μέχρι σήμερα η έλλειψη δεδομένων για τη μετανάστευση απέτρεψε τις ερευνητικές προσπάθειες ανάλυσης των ενδοαστικών διαδικασιών διαχωρισμού, και ειδικότερα των πτυχών εκείνων που συνδέονται με λιγότερο ορατές μορφές, όπως η πύκνωση των προαστίων ή η ανάπτυξη του περιαστικού χώρου (Σαγιάς 2006, Αράπογλου 2006). Στο παρόν άρθρο επιχειρούμε να καλύψουμε μέρος αυτού του κενού χρησιμοποιώντας δεδομένα από τις Απογραφές του 1991 και του 2001, διαθέσιμα στη βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ).

Το πρώτο ερώτημα στο οποίο επιχειρούμε να απαντήσουμε είναι αν η οικονομική αναδιάρθρωση οδήγησε σε αλλαγή της επαγγελματικής δομής στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Συνδέοντας δεδομένα από τις Απογραφές του 1991 και του 2001 δημιουργήσαμε έξι (6) επαγγελματικές κατηγορίες, βασισμένοι στην κατηγοριοποίηση του Esping-Andersen (1993, 1999) που χρησιμοποιήθηκε στα κύματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (Leiusfuld et al. 2005). Η κατηγοριοποίηση είναι τροποποιημένη ώστε να αντανακλά, κατά το δυνατό, τις σύνθετες ιεραρχίες και τους μετασχηματισμούς στον ευρωπαϊκό Νότο, ειδικότερα της μεταναστευτικής εργασίας (Mingione 1996, Mingione & Quassoli 1999, Arapoglou & Sayas 2006a). Οι έξι επαγγελματικές κατηγορίες στις ενότητες που ακολουθούν παρουσιάζονται για τους Έλληνες και τους μετανάστες. Σημειώνουμε ότι χρησιμοποιούμε τον όρο «μετανάστες» χωρίς διαφοροποιήσεις ως προς την ιθαγένεια, τον εθνοτικό ή πολιτισμικό προσδιορισμό επιμέρους ομάδων, το σκοπό προσέλευσης ή τη νομιμοποίηση της παρουσίας τους στη χώρα. Δεδομένου ότι το άρθρο υιοθετεί μια μακροσκοπική προσέγγιση, συμπεριλαμβάνουμε όλους τους αλλοδαπούς που ασκούν κάποιο επάγγελμα και συνεπώς αποτελούν μέρος του εργατικού δυναμικού, αλλά δεν προχωρούμε εδώ σε λεπτομερέστερη ανάλυση επιμέρους ομάδων.

Η στατιστική καταμέτρηση των μεταναστών με βάση το κριτήριο της ιθαγένειας είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη στους διεθνείς οργανισμούς (Dumont & Lemaitre 2006, Salt et al. 2004) και θεωρούμε ότι είναι αξιόπιστη για την ελληνική πραγματικότητα, επειδή στο μεταναστευτικό απόθεμα συμπεριλαμβάνει επιμέρους τύπους μετανάστευσης.¹ Οι επαγγελματικές κατηγορίες που χρησιμοποιούμε δεν περιλαμβάνουν μόνο εργάτες παραγωγής, αλλά παρέχουν πληροφορίες για σημαντικές πτυχές της διεθνούς μετανάστευσης, όπως η μετανάστευση υψηλού μορφωτικού επιπέδου και επαγγελματιών, η γυναικεία μετανάστευση που κατευθύνεται σε υπηρεσίες φροντίδας ή η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα. Τέτοια θέματα απουσιάζουν από «δυϊστικές» ή «οικολογικές» αναλύσεις και στην ελληνική πραγματικότητα αναπαράγουν το στερεότυπο του

1. Από την παρούσα ανάλυση εξαιρούνται οι κάτοχοι διπλής (ελληνικής και ξένης) ιθαγένειας. Αποτελεί αντικείμενο συζήτησης το κατά πόσον οι πολίτες με ιθαγένεια της Ε.Ε. θα έπρεπε να εξαιρεθούν επειδή αποτελούν μια διακριτή κατηγορία «μετακινούμενων Ευρωπαίων» ή «εσωτερικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης». Ωστόσο μια τέτοια προσέγγιση ουσιαστικά παρακάμπτει τη συνεχιζόμενη διαδικασία διεύρυνσης της Ε.Ε. και την εξαιρετικά φειδωλή ελληνική πολιτική χορήγησης ιθαγένειας και αποκλείει από την καταγραφή σημαντικά τμήματα του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Αλβανού μετανάστη που το «χωνευτήρι» του ιστορικού κέντρου της ελληνικής πρωτεύουσας θα «αφομοιώσει» ή θα «αποβάλει».

Στην παρούσα εργασία μάς ενδιαφέρει να δείξουμε αν η μετανάστευση συμβάλλει στους μετασχηματισμούς της επαγγελματικής δομής και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η ταξινόμηση που χρησιμοποιούμε αποτελεί απόπειρα υπέρβασης των δυϊστικών σχημάτων που τροφοδότησαν το θεωρητικό προβληματισμό για τις κοινωνικές αντιθέσεις στις βορειοαμερικανικές και βορειοευρωπαϊκές μητροπόλεις. Πρόσφατες εφαρμογές καταδεικνύουν ότι η κατηγοριοποίηση του Esping-Andersen, παρά την απλότητά της, αποτυπώνει ευκρινέστερα τους μετασχηματισμούς της επαγγελματικής δομής στον αστικό χώρο σε σχέση με άλλα μοντέλα (Burgers & Musterd 2002). Επιπλέον, για την ένταξη των γυναικών και των μεταναστών στη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση λαμβάνουμε υπόψη τις κριτικές που ασκήθηκαν στις αρχικές επαγγελματικές ταξινομήσεις των «καθεστώτων ευημερίας» (Perrons 2004, Samers 2002, Bruegel 1996).

Στη συνέχεια εξετάζουμε αν οι αλλαγές στην επαγγελματική δομή εκφράζονται χωρικά. Για το σκοπό αυτόν εξετάζουμε μεταβολές στους δείκτες χωροκοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ των ετών 1991 και 2001 (Wong 2001, 2003). Χρησιμοποιούμε δείκτες χωρικού διαχωρισμού «πολλαπλών ομάδων» (multi group) και «ομάδων-ανά-δύο» (two-group). Οι δείκτες αποτελούν μετρήσεις του «καθολικού» διαχωρισμού (global segregation measures), δηλαδή αποτυπώνουν συνοπτικά το βαθμό του διαχωρισμού σε ολόκληρη την έκταση της περιοχής που εξετάζουμε. Οι δείκτες διαχωρισμού πολλαπλών ομάδων αποτυπώνουν τις μεταβολές της προηγούμενης δεκαετίας στο χωρικό διαχωρισμό μεταξύ όλων των επαγγελματικών κατηγοριών και αναδεικνύουν κατά πόσον η παρουσία των μεταναστών συνέβαλε στην άμβλυνση ή στην όξυνσή του. Οι δείκτες χωρικού διαχωρισμού μεταξύ ομάδων-ανά-δύο αποτυπώνουν κατά πόσο κάθε μία από τις 6 επαγγελματικές κατηγορίες των μεταναστών απομονώνεται χωρικά από τον ελληνικό πληθυσμό, παρέχοντάς μας ενδείξεις για την επίδραση του καταμερισμού της εργασίας στο διαχωρισμό.

Μονάδες της χωρικής ανάλυσης αποτελούν 123 γειτνιάζοντες δήμοι της Περιφέρειας Αττικής, οι οποίοι θεωρούμε ότι αποτελούν την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Δεν περιοριστήκαμε στο Πολεοδομικό Συγκρότημα, γιατί επιχειρούμε να συνδέσουμε την αστικοποίηση των περιχώρων της πρωτεύουσας με ευρύτερους μετασχηματισμούς που επιδρούν και στο διαχωρισμό των μεταναστών. Οι δείκτες που χρησιμοποιούμε ελαχιστοποιούν την επίδραση του διαφορετικού μεγέθους των δήμων, καθόσον στον υπολογισμό τους ενσωματώνονται βασικά χωρικά μεγέθη όπως η περίμετρος και η πυκνότητα κατοίκησης κάθε δήμου.

Στην ελληνική βιβλιογραφία του κοινωνικού διαχωρισμού έχουν χρησιμοποιηθεί διαφορετικές μέθοδοι, όπως συντελεστές εγκατάστασης (Leontidou 1990, Kandyliis et al. υπό έκδοση), ανάλυση κυρίων παραγόντων (Μαλούτας & Οικονόμου 1992, Αράπογλου 2005) ή μοντέλα χωροθέτησης κατοικίας (Εμμανουήλ 2002). Η διαπραγμάτευση των επιπτώσεων της μετανάστευσης στον κοινωνικό διαχωρισμό και οι ιδιαίτερες μορφές διαχωρισμού των μεταναστών αποτελούν ευκαιρία τόσο για την προώθηση της μεθοδολογικής συζήτησης όσο και για την αξιοποίηση σχετικών δεικτών στη διαμόρφωση πολιτικών ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα. Στο παρόν άρθρο δεν εξετάζονται τα φυλετικά ή εθνοπολιτισμικά πρότυπα του διαχωρισμού, αλλά διερευνώνται οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στον συνολικό κοινωνικό διαχωρισμό και οι επιπτώσεις της επαγγελματικής δομής στα χωρικά πρότυπα του διαχωρισμού των μεταναστών

συνολικά. Η ερευνητική αξιοποίηση της κατηγοριοποίησης επιμέρους ομάδων του μεταναστευτικού πληθυσμού εκτιμούμε ότι προϋποθέτει τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας.

Τέλος, εξετάζουμε τις χωρικές συγκεντρώσεις (clustering) των μεταναστών χρησιμοποιώντας το δείκτη της τοπικής χωρικής αυτοσυσχέτισης Moran I (Anselin 1995, Joassart-Marcelli et al. 2005). Ο δείκτης συσχετίζει τη συγκέντρωση μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας μεταναστών σε μια περιοχή με τις συγκεντρώσεις στις γειτνιάζουσες προς αυτή περιοχές. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του δείκτη, τόσο εντονότερη είναι η συγκέντρωση της συγκεκριμένης κατηγορίας μεταναστών, με την έννοια ότι οι δήμοι με υψηλές συγκεντρώσεις αυτής της κατηγορίας γειτνιάζουν μεταξύ τους δημιουργώντας ευρύτερα σύνολα. Επιπλέον, ο δείκτης μάς επιτρέπει να κατατάξουμε τους δήμους της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας σε τέσσερις κατηγορίες που απεικονίζουμε και χαρτογραφικά: [Α] δήμοι υψηλής συγκέντρωσης που γειτνιάζουν με δήμους υψηλής συγκέντρωσης (θετική χωρική αυτοσυσχέτιση υψηλών τιμών)· [Β] δήμοι χαμηλής συγκέντρωσης που συνορεύουν με δήμους χαμηλής συγκέντρωσης (θετική χωρική αυτοσυσχέτιση)· [Γ] δήμοι υψηλής συγκέντρωσης που γειτνιάζουν με δήμους χαμηλής συγκέντρωσης και υποδεικνύουν τους σχετικά απομονωμένους θύλακες των επιμέρους κατηγοριών μεταναστών (αρνητική χωρική αυτοσυσχέτιση υψηλών-χαμηλών τιμών)· τέλος, [Δ] δήμοι χαμηλής συγκέντρωσης μεταναστών που συνορεύουν με δήμους υψηλής συγκέντρωσης (αρνητική χωρική αυτοσυσχέτιση χαμηλών-υψηλών τιμών) που υποδεικνύουν νησίδες μέσα σε έντονες συγκεντρώσεις από τις οποίες απουσιάζουν οι επιμέρους κατηγορίες. Η χαρτογραφική απεικόνιση των «θερμών σημείων» (hot spots – ομάδες δήμων Α και Β) και των «αποκομμένων περιοχών» (outliers – ομάδες δήμων Γ και Δ) μας επιτρέπει να μελετήσουμε τις παραδοχές του μοντέλου της χωρικής αφομοίωσης και των εναλλακτικών προτύπων διαχωρισμού που έχουν διατυπωθεί.

Ο συγκεκριμένος δείκτης, Moran I, αποτυπώνει μία από τις βασικές διαστάσεις του διαχωρισμού (τη χωρική συγκέντρωση – clustering) σύμφωνα με την κλασική ταξινόμηση των Massey & Denton (1993). Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο δείκτης δεν χρησιμοποιείται για τον εντοπισμό των μεταναστευτικών θυλάκων *per se*, αλλά για την αποτύπωση των ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων μέσα στους οποίους βρίσκονται μεταναστευτικοί θύλακες. Η προσέγγιση αυτή μας επιτρέπει να συζητήσουμε πώς διασυνδέεται η μετανάστευση με τις διαδικασίες μετασχηματισμού ευρύτερων περιοχών (παρόμοια προσέγγιση ακολουθούν οι Joassart-Marcelli et al. 2005). Εφόσον ολοκληρωθεί η μακροσκοπική εργασία, ο εντοπισμός θυλάκων θα είναι ακριβέστερος, χρησιμοποιώντας δείκτες «τοπικού διαχωρισμού» (Wong 2002, 2003) και «ποικιλομορφίας» (Allen 1997) σε αναλυτικότερη γεωγραφική κλίμακα.

2. Μετανάστευση και οικονομική αναδιάρθρωση: ενδείξεις κοινωνικής πόλωσης

Στην ενότητα αυτή διερευνούμε αν η οικονομική αναδιάρθρωση κατά τη δεκαετία του 1991-2001 οδήγησε σε μια αλλαγή της επαγγελματικής δομής στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και ποιες θέσεις καταλαμβάνουν οι μετανάστες στη δομή αυτή.

Στον Πίν. 1 παρουσιάζονται οι 6 κατηγορίες της ταξινόμησης που δημιουργήσαμε, ενώ στον Πίν. 2 παρουσιάζονται οι αλλαγές στην κατανομή του ενεργού πληθυσμού στις επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1991-2001.

Πίνακας 1.

Οι έξι επαγγελματικές κατηγορίες (τροποποιημένη εκδοχή ΕΑ)

A	Διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων και διοικητικά στελέχη
B	Υπάλληλοι γραφείου και πωλητές
C	Εργάτες παραγωγής και κατασκευών και αγροεργάτες
D	Μικροί επιχειρηματίες, ανεξάρτητοι τεχνίτες, γεωργοί
E	Επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας
F	Εργαζόμενοι σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας

Πίνακας 2.

Μεταβολές στη δομή των επαγγελμάτων στην Αθήνα 1991-2001

Ταξινόμηση επαγγελμάτων	Χώρες ΕΚΕ 2003 εκτιμήσεις*	1991 άτομα	1991 %	2001 άτομα	2001 %	% μεταβολή 1991-2001
A	9,0%	51.595	4,2	45.949	3,2	-10,9
B	24,1%	323.369	26,3	393.352	27,4	21,6
C	22,5%	279.653	22,7	311.863	21,7	11,5
D	5,3%	227.872	18,5	195.917	13,6	-14,0
E	24,2%	237.327	19,3	283.167	19,7	19,3
F	14,9%	108.314	8,8	205.779	14,3	90,0
Σύνολο	100%	1.228.130	100	1.436.027	100	16,9

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Πανόραμα Απογραφών, εκτιμήσεις συγγραφέων, *Leiusfuld et al. 2005.

Η δεύτερη στήλη του Πίν. 2 περιλαμβάνει τα ποσοστά κάθε επαγγελματικής κατηγορίας σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα για το σύνολο 21 χωρών. Διαπιστώνουμε ότι η επαγγελματική δομή είναι διαφορετική στην Αθήνα σε σχέση με το σύνολο μιας υποτιθέμενης «Ευρωπαϊκής Κοινωνίας», ενώ εξαιρετικά σημαντικές αλλαγές έλαβαν χώρα κατά τη δεκαετία του 1990. Ειδικότερα:

α) Η κατηγορία των επιχειρηματιών, ανεξάρτητων τεχνιτών και εμπόρων, που θεωρούνται παραδοσιακά «μικροαστικά στρώματα» (Leiusfuld et al. 2005), είναι στην Αθήνα σαφώς διογκωμένη σε σχέση με τις 21 ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο τη δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκε συρρίκνωση αυτών ακριβώς των στρωμάτων που αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας.

β) Η παρουσία εργατών (στη μεταποίηση και τις κατασκευές) δεν είναι ποσοτικά μικρότερη απ' ό,τι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και δεν συρρικνώνεται. Μετασηματίζεται όμως η εθνοτική σύνθεση της κατηγορίας των εργατών λόγω της παρουσίας μεταναστών.

γ) Τα διευθυντικά, επιστημονικά και τεχνικά επαγγέλματα συνιστούν μικρότερο μερίδιο της απασχόλησης στην Ελλάδα, αν και το μερίδιό τους αυξάνεται, ώστε μπορούμε να μιλάμε για μια «ασθενή επαγγελματοποίηση».

δ) Υπάρχει εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των μισθωτών πωλητών

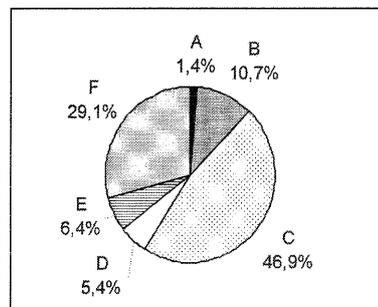
και υπαλλήλων γραφείου, τέτοια ώστε τα ποσοστά στην Αθήνα να υπερβαίνουν τα αντίστοιχα για τις χώρες της Ε.Ε. συνολικά. Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση οφείλεται κυρίως στη «θηλυκοποίηση της απασχόλησης» και συνιστά μείζονα ταξική και κοινωνική μεταβολή (Arapoglou & Sayas 2006a).

ε) Εντυπωσιακή αύξηση σημειώνεται στους εργαζόμενους στις υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας, που κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, αποτελούνται από μετανάστες και μετανάστριες.

Η συνολική εικόνα που προκύπτει είναι αυτή της συρρίκνωσης του παραδοσιακού βιομηχανικού και εμπορικού πυρήνα και της επέκτασης της μισθωτής και ανειδίκευτης εργασίας στις υπηρεσίες και στις πωλήσεις. Παράλληλα, η «επαγγελματιοποίηση» είναι περιορισμένη. Υπό αυτή την έννοια υπάρχουν τάσεις κοινωνικής πόλωσης, που συνοδεύονται από εξαιρετικά ενδιαφέροντες έμφυλους και εθνοτικούς μετασχηματισμούς.

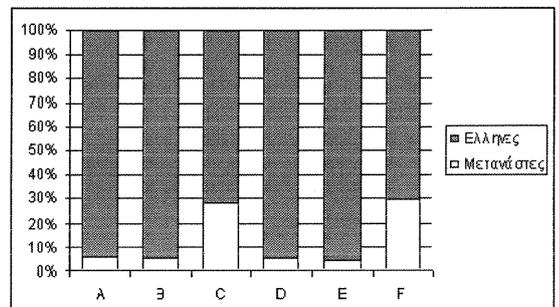
Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει την επαγγελματική δομή των μεταναστών στην Αθήνα το 2001. Είναι προφανές ότι η επαγγελματική δομή των μεταναστών είναι σαφώς διαφορετική από αυτή του συνόλου και σαφώς πιο πολωμένη, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία συγκεντρώνεται στις κατηγορίες των εργατών παραγωγής και κατασκευών (C) και των εργαζόμενων σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας (F).

Διάγραμμα 1.
Ποσοστιαία κατανομή των μεταναστών σε επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα, 2001

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Πανόραμα Απογραφών, υπολογισμοί συγγραφέων.

Διάγραμμα 2.
Συμμετοχή Ελλήνων και μεταναστών σε επαγγελματικές κατηγορίες στην Αθήνα, 2001

Πηγή: ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, Πανόραμα Απογραφών, υπολογισμοί συγγραφέων.

Στο Διάγραμμα 2 εμφανίζεται η ποσοστιαία συμμετοχή Ελλήνων και μεταναστών σε κάθε επαγγελματική κατηγορία. Το ποσοστό των μεταναστών αντιπροσωπεύει περίπου 30% των εργατών παραγωγής (C) και των εργαζόμενων σε υπηρεσίες αναψυχής, οικιακής και προσωπικής φροντίδας (F). Σε συνδυασμό με τις τιμές του Πίν. 2 μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο αριθμός των εργατών θα είχε συρρικνωθεί σημαντικά χωρίς την παρουσία μεταναστών, ενώ η συγκέντρωση μεταναστών στην κατηγορία F ακολουθεί την αυξητική τάση της συνολικής απασχόλησης των γυναικών σε σχετικές υπηρεσίες. Επιπλέον, η επαγγελματική κατανομή των μεταναστών εμφανίζει διαφοροποιήσεις που δεν σχετίζονται μόνο με την «εθνοτική» κατηγοριοποίηση αλλά και με την ευρύτερη πολιτικοοικονομική κατηγοριοποίηση των χωρών προέλευσης (Arapoglou 2006, Kandyliis et al. υπό έκδοση).

3. Κοινωνικός διαχωρισμός και μετανάστευση

Στην προηγούμενη ενότητα διαπιστώσαμε την εμφάνιση ισχυρών τάσεων πόλωσης, ακολουθεί όμως το ερώτημα αν μετατρέπονται σε χωρικό διαχωρισμό και ποιες συγκεκριμένες χωρικές μορφές αποκτούν. Παρουσιάζουμε πρώτα στον Πίν. 3 την ένταση του διαχωρισμού σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περιοχή, όπως εκτιμάται από τον «καθολικό» δείκτη χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων [Global multi-group spatial dissimilarity index $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$], που έχει προτείνει ο Wong (2001, 2003, 2004).

Πίνακας 3.
Μητροπολιτικός διαχωρισμός στην Αθήνα: 1991-2001

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων	Τιμή
(1) $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ 1991 total Σύνολο ενεργού πληθυσμού (Έλληνες και μετανάστες)	0,0991
(2) $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ 2001 total Σύνολο ενεργού πληθυσμού (Έλληνες και μετανάστες)	0,0916
3) $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ 2001 Greeks Ενεργός πληθυσμός Ελλήνων μόνο	0,0955
(4) $SD_{(A,B,C,D,E,F)}$ 2001 Foreign Ενεργός πληθυσμός μεταναστών μόνο	0,0968

Πηγή: Πανόραμα Απογραφών, ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, υπολογισμοί συγγραφέων.

Οι δύο πρώτες γραμμές περιέχουν τις τιμές του δείκτη για τα έτη 1991 και 2001, συμπεριλαμβάνοντας στην εκτίμηση όλες τις επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούν τον ενεργό πληθυσμό, τόσο με ελληνική όσο και αλλοδαπή ιθαγένεια. Οι χαμηλές τιμές του δείκτη συνολικά επιβεβαιώνουν ότι η κοινωνική μίξη είναι βασικό χαρακτηριστικό του αθηναϊκού χώρου και δηλώνουν ότι η ένταση του διαχωρισμού δεν αυξήθηκε την προηγούμενη δεκαετία, παρά τις πολωτικές τάσεις στην επαγγελματική δομή. Το αντίθετο μάλιστα, διαπιστώνουμε μια ελαφρά μείωση στην τιμή του δείκτη, της τάξης του 7,5%.

Συγκρίνοντας τις τιμές του δείκτη στην τρίτη και στην τέταρτη γραμμή, συμπεραίνουμε ότι μεταξύ των μεταναστών υπάρχει εντονότερος διαχωρισμός με βάση τη θέση τους στη δομή των επαγγελμάτων απ' ό,τι μεταξύ των Ελλήνων. Συγκρίνοντας όμως τις τιμές του δείκτη στη δεύτερη και στην τρίτη γραμμή, διαπιστώνουμε ότι ο δείκτης ανομοιότητας στον ελληνικό πληθυσμό είναι μεγαλύτερος από το δείκτη ανομοιότητας αν συμπεριλάβουμε και τους αλλοδαπούς (διαφορά περίπου 4%), γεγονός που υποδηλώνει ότι η παρουσία των μεταναστών αμβλύνει τις τάσεις διαχωρισμού.² Δεδομένου μάλιστα ότι οι τιμές των δεικτών ανομοιότητας εμφανίζονται σχετικά υψηλότερες για τους μετανάστες, η ερμηνεία της συνολικής εξασθένησης πρέπει να αναζητηθεί σε επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες που κατοικούν πιο κοντά στους Έλληνες.

Για το σκοπό αυτό χρειάζεται να μελετήσουμε δείκτες ομάδων-ανά-δύο (pair groups).

Στον Πίν. 4 παρουσιάζουμε τις απλούστερες δυνατές ανά δύο συγκρίσεις μεταξύ επιμέρους επαγγελματικών ομάδων μεταναστών με το σύνολο του ελληνικού ενεργού πληθυσμού, χρησιμοποιώντας το δείκτη χωρικής ανομοιότητας του Wong (2001, 2003, 2004).

Οι τιμές του δείκτη είναι σχετικά χαμηλές για το σύνολο των μεταναστών

2. Φαίνεται, επίσης, ότι μόνο η παρουσία μεταναστών δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τη συνολική μείωση του δείκτη. Υπάρχουν όμως σοβαρές ενδείξεις ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και κυρίως σε θέσεις πωλητριών και υπαλλήλων γραφείου επίσης συμβάλλει στην ήπια εξασθένηση του διαχωρισμού (Aragoglou & Sayas 2006a). Δηλαδή ο έμφυλος και ο εθνοτικός καταμερισμός της εργασίας, που αποτελεί τη σημαντικότερη μεταβολή της προηγούμενης δεκαετίας, οδηγεί σε χωρική μίξη.

Πίνακας 4.
*Διαχωρισμός των επαγγελματικών κατηγοριών μεταναστών
 από τους Έλληνες στην Αθήνα το 2001*

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας ομάδων-ανά-δυο	Τιμή
Ds (μετανάστες A, Έλληνες ενεργοί)	0,421777
Ds (μετανάστες B, Έλληνες ενεργοί)	0,215618
Ds (μετανάστες C, Έλληνες ενεργοί)	0,258579
Ds (μετανάστες D, Έλληνες ενεργοί)	0,201574
Ds (μετανάστες E, Έλληνες ενεργοί)	0,274934
Ds (μετανάστες F, Έλληνες ενεργοί)	0,303608
Ds (ενεργοί μετανάστες, Έλληνες ενεργοί)	0,194254

Πηγή: Πανόραμα Απογραφών, ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, υπολογισμοί συγγραφέων.

3. Προσεγγίζουν μάλιστα τις τιμές άλλων δεικτών διαχωρισμού, σύμφωνα με τους Massey & Denton, που έχουν υπολογιστεί για την Αθήνα (Aragoglou 2006), επιβεβαιώνοντας τόσο την αξιοπιστία των εκτιμήσεων όσο και τη σταθερότητα της κοινωνικής και χωρικής δομής που επιχειρούμε να προσεγγίσουμε.

και για τις περισσότερες επαγγελματικές ομάδες,³ συνολικά δηλαδή ο διαχωρισμός των μεταναστών από τους Έλληνες είναι ήπιος. Εμφανίζεται όμως υψηλός για τις κατηγορίες A (διευθυντικά στελέχη) και F (υπηρετικό προσωπικό), δηλώνοντας τάσεις περιφραξής-πόλωσης στα ανώτερα και κατώτερα άκρα της επαγγελματικής ιεραρχίας. Οι χαμηλότερες τιμές εμφανίζονται στις κατηγορίες B (πωλητές και υπάλληλοι γραφείου), D (μικροεπιχειρηματίες) και C (εργάτες).

4. Μετασχηματισμοί και διαχωρισμοί της αθηναϊκής «εξωπόλεως»: κεντρικότητα, προαστιακή πύκνωση και διάχυση

Τέλος, εξετάζουμε τις χωρικές συγκεντρώσεις (clustering) των μεταναστών, χρησιμοποιώντας το δείκτη τοπικής χωρικής αυτοσυσχέτισης Moran I (Joassart-Marcelli et al. 2005, Anselin 1995). Ο δείκτης συσχετίζει τη συγκέντρωση μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας μεταναστών, σε μια περιοχή με τις συγκεντρώσεις στις γειτνιάζουσες προς αυτή περιοχές. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του δείκτη, τόσο εντονότερη είναι η χωρική συσπείρωση της συγκεκριμένης κατηγορίας μεταναστών, με την έννοια ότι οι δήμοι με υψηλές συγκεντρώσεις αυτής της κατηγορίας γειτνιάζουν μεταξύ τους, δημιουργώντας ευρύτερα γεωγραφικά σύνολα.

Οι τιμές στον Πίν. 5 προσφέρουν ενδείξεις ότι οι κατηγορίες B και E παρουσιάζουν ιδιαίτερα έντονες χωρικές συγκεντρώσεις σε γειτνιάζοντες δήμους.

Πίνακας 5.
*Χωρική ομαδοποίηση
 των επαγγελματικών κατηγοριών μεταναστών στην Αθήνα το 2001*

Κατηγορίες μεταναστών	Moran I
A	0,2271
B	0,5252
C	0,3930
D	0,2958
E	0,5300
F	0,3660

Πηγή: Πανόραμα Απογραφών, ΙΑΑΚ-ΕΚΚΕ, εκτιμήσεις συγγραφέων.

Οι χαμηλότερες τιμές του δείκτη για τις κατηγορίες A και D υποδηλώνουν διασπορά των κατηγοριών αυτών στο γεωγραφικό χώρο της ευρύτερης περιοχής που εξετάζουμε.

Στους χάρτες που ακολουθούν (1-6), όπου απεικονίζονται τα «θερμά σημεία» και οι «αποκομμένες περιοχές» για κάθε επαγγελματική κατηγορία (βλ. Εισαγωγή), παρατηρούμε τη συνύπαρξη κεντρικής συγκέντρωσης και αποκέντρωσης κατά τρόπο που προσομοιάζει τις περιγραφές του Soja για την «εξώπολη». Η διπλή αυτή όψη είναι ιδιαίτερα έντονη και εκτεταμένη για τις κατηγορίες B, C, D και F, δηλαδή για την πλειονότητα των μεταναστών που βρίσκονται στα μεσαία και κατώτερα κλιμάκια της επαγγελματικής ιεραρχίας. Επιπλέον, οι κατηγορίες A και E τείνουν επίσης να διαμορφώνουν χωρικές συγκεντρώσεις στις λεγόμενες «καλές» περιοχές, εντείνοντας την «πύκνωση» αλλά και τον κοινωνικό διαχωρισμό από τις άλλες κατηγορίες.

Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουμε τις παρακάτω χωρικές δομές στη χωροθέτηση των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας:

Προαστιακή πύκνωση και ένταση του κοινωνικού διαχωρισμού

Στο Χάρτη 1 παρατηρούνται δύο σημαντικές χωρικές συγκεντρώσεις της επαγγελματικής κατηγορίας A (διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων και διοικητικά στελέχη). Η μία εκτείνεται από τον κεντρικό Δήμο Αθηναίων προς τα βορειοανατολικά λεγόμενα «καλά» προάστια, και η άλλη εντοπίζεται στα νότια «καλά» προάστια. Αξιοσημείωτη είναι η «απουσία» (συγκέντρωση χαμηλών τιμών) στο δυτικό τμήμα του πολεοδομικού συγκροτήματος – τα «παραδοσιακά» εργατικά προάστια. Η χωρική αυτή δομή έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με εκείνη των Ελλήνων απασχολούμενων που κατατάσσονται στην κατηγορία A (Araglou & Sayas 2006b).

Στο Χάρτη 2 παρατηρούμε επίσης ότι και η κατηγορία E (επαγγελματίες επιστήμονες, τεχνολόγοι-τεχνικοί, επαγγέλματα κράτους πρόνοιας) ακολουθεί σχεδόν ταυτόσημη χωροθέτηση. Δηλαδή επιλέγει κατοικίες στο κέντρο και τα βόρεια-νότια προάστια, ενώ απουσιάζει από τη Δ. Αθήνα, αλλά και τη βόρεια περιφερειακή ζώνη.

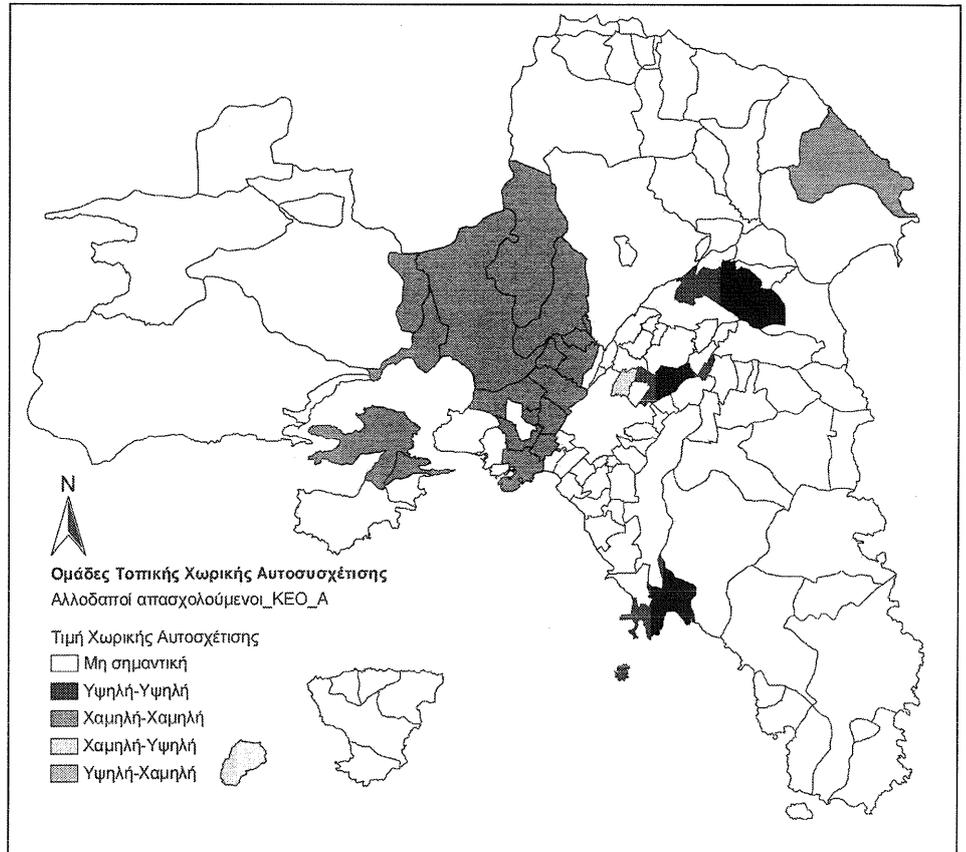
Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει ο βαθμός συγκέντρωσης των δύο αυτών ομάδων όπως προκύπτει από τις τιμές του δείκτη I. Η A εμφανίζει σημαντική διασπορά, ενώ, αντίθετα, η E εμφανίζει σημαντική συγκέντρωση, την υψηλότερη μάλιστα από όλες τις επαγγελματικές ομάδες, γεγονός που υποδηλώνει την ένταση του διαχωρισμού της από τις υπόλοιπες κατηγορίες μεταναστών.

Κεντρικότητα και αποκέντρωση: κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί

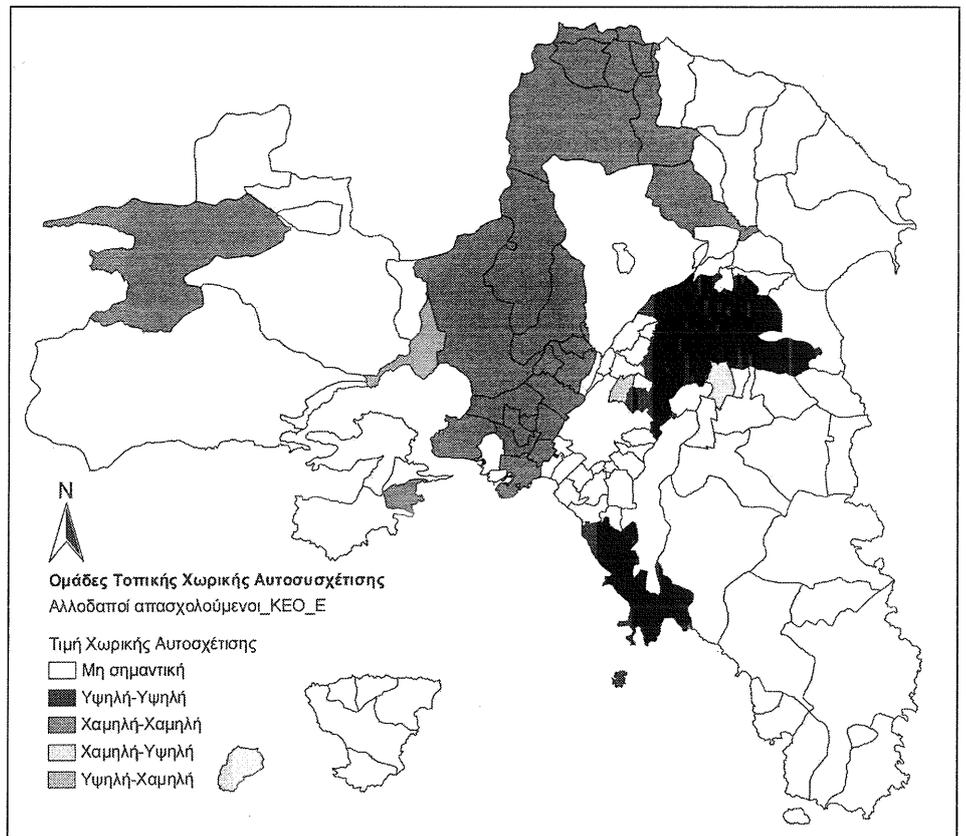
Όπως προαναφέρθηκε, οι μετανάστες που κατατάσσονται στις κατηγορίες B, C, D και F παρουσιάζουν χωροθετικές επιλογές κατοικίας οι οποίες χαρακτηρίζονται από σημαντική πρόσδεση με τον τόπο εργασίας. Έτσι, για κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες η χωρική δομή εμφανίζει σημαντικό συσχετισμό με τις εξελίξεις στους επιμέρους τομείς στους οποίους ενεργοποιούνται.

Στην περίπτωση της κατηγορίας B (υπάλληλοι γραφείου και πωλητές), που απεικονίζεται στο Χάρτη 3, παρατηρούνται έντονες χωρικές συγκεντρώσεις τόσο στο κέντρο όσο και κατά μήκος της νότιας παραλιακής ζώνης, αλλά και στους δήμους γύρω από τον άξονα της Λεωφ. Συγγρού και βορειότερα της

Χάρτης 1.
 Τοπική χωρική αυτοσσχέτισης (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία Α, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάσης το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

Χάρτης 2.
 Τοπική χωρική αυτοσσχέτισης (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία Ε, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάσης το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

Λεωφ. Κηφισίας. Στις περιοχές αυτές συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος των θέσεων εργασίας στο εμπόριο και τις υπηρεσίες της πρωτεύουσας. Η τιμή του Δείκτη I (Πίν. 5) είναι ιδιαίτερα υψηλή, γεγονός που υποδηλώνει την έντονη χωρική συγκέντρωση της συγκεκριμένης κατηγορίας στις εν λόγω περιοχές.

Οι στεγαστικές επιλογές της κατηγορίας C (βιομηχανικοί εργάτες και αγροεργάτες), της δεύτερης μεγαλύτερης ομάδας μεταναστών, ακολουθούν ένα χωροθετικό σχήμα το οποίο συνδυάζει την κεντρικότητα και τη διασπορά στον εξωαστικό χώρο (Χάρτης 4). Οι επιλογές αυτές σχετίζονται τόσο με τη διάρθρωση της αγοράς εργασίας όσο και με την ύπαρξη φθηνής στέγης. Συγκεκριμένα, στην κατηγορία αυτήν εντάσσονται τεχνίτες-εργάτες στις κατασκευές, αλλά και αγροεργάτες και ανειδίκευτοι. Η παρουσία τους στο κέντρο είναι εν πολλοίς αυτονόητη, ενώ στις περιφερειακές περιοχές της ΒΑ Αττικής σχετίζεται με την οικιστική ανάπτυξη που παρατηρείται εκεί τη δεκαετία του '90 και τη συνεχιζόμενη ανάπτυξη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Η υψηλή τιμή του δείκτη I, που υποδηλώνει σημαντικές χωρικές συγκεντρώσεις, σε συνδυασμό με την απουσία τους από τα λεγόμενα «καλά» βόρεια και νότια προάστια, αναδεικνύει τη συμβολή της κατηγορίας αυτής στην «αντικατάσταση» της εργατικής τάξης και στην εμπέδωση του χωροκοινωνικού διαχωρισμού υψηλών/χαμηλών κοινωνικών κατηγοριών-περιοχών.

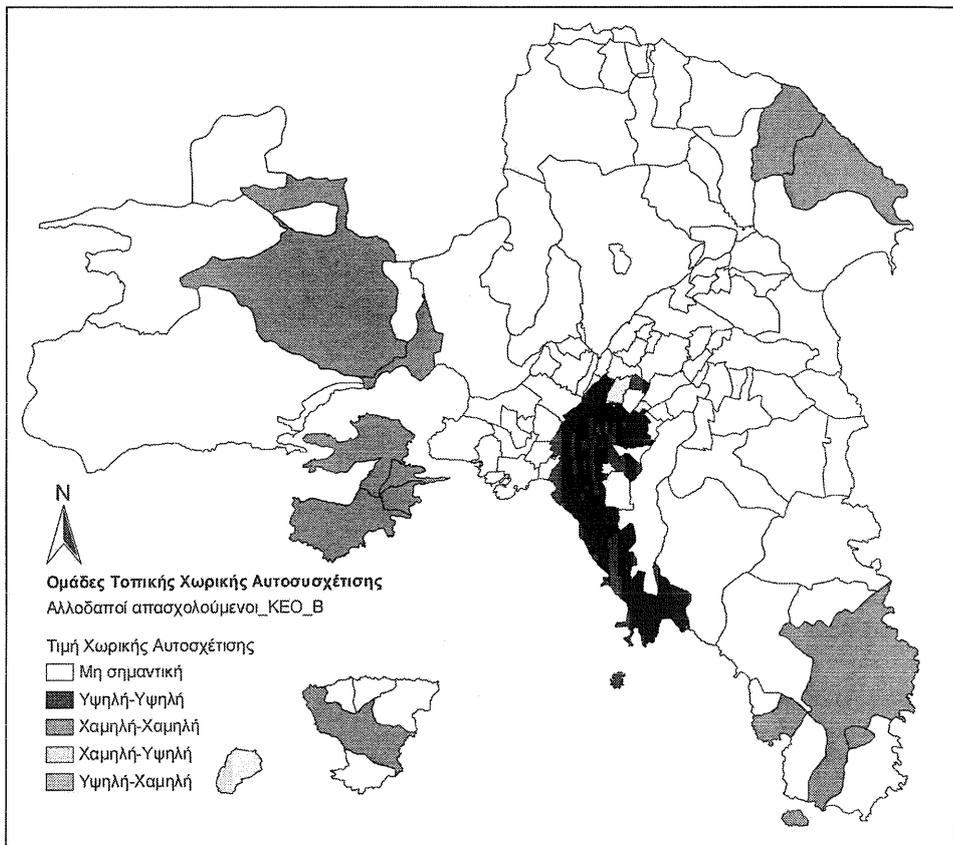
Οι χωροθετικές επιλογές των μικροεπιχειρηματιών, των ανεξάρτητων εργατών και γεωργών, που απεικονίζεται στο Χάρτη 5, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για μια σύνθετη και ρευστή κατηγορία εργαζομένων της οποίας το 50% περίπου ενεργοποιείται σε μικρές εμπορικές υπηρεσίες ως εργοδότες/τριες, ενώ το 40% περίπου ως ανεξάρτητοι/αυταπασχολούμενοι εργαζόμενοι/ες σε οικοδομικές-κατασκευαστικές δραστηριότητες. Το χωροθετικό σχήμα των συγκεντρώσεων του τόπου κατοικίας τους εμφανίζει και εδώ τη διπλή όψη της κεντρικότητας-αποκέντρωσης που παρατηρείται και σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες και σχετίζεται έντονα με την αγορά εργασίας και τη διάρθρωση της επιχειρηματικότητας στην πρωτεύουσα. Η αποάθροιση τόσο των επιμέρους επαγγελματιών και εθνοτικών ομάδων όσο και των χωρικών ενοτήτων ανάλυσης θα αναδείξει τις (σημαντικές) εσωτερικές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε αυτή τη σύνθετη και ρευστή κατηγορία και τη σημασία τους.

Η τιμή του δείκτη I για την κατηγορία D είναι σχετικά χαμηλή σε σύγκριση με τις άλλες κατηγορίες, γεγονός που υποδηλώνει τη διασπορά στο χώρο της Αθήνας αυτής της κοινωνικής ομάδας. Η διασπορά αυτή συμβάλλει στη άμβλυνση του χωροκοινωνικού διαχωρισμού η οποία εντοπίστηκε παραπάνω (Πίν. 4).

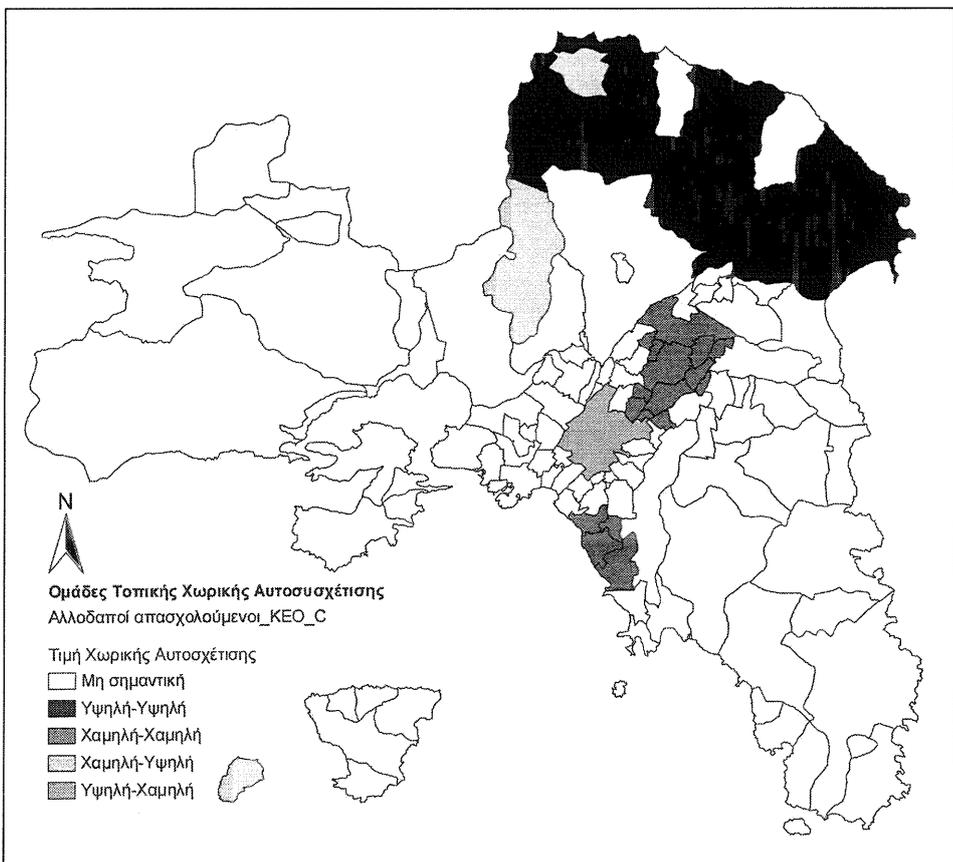
Τέλος, το χωροθετικό σχήμα (κεντρικές συγκεντρώσεις και χωρικές συγκεντρώσεις στην «περιφέρεια») της «εξωπόλεως» εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση των στεγαστικών επιλογών της ομάδας F (Χάρτης 6). Παρατηρούμε εδώ μια ιδιαίτερα έντονη συγκέντρωση στον κεντρικό δήμο και τους άμεσους γείτονές του, αλλά και δύο ιδιαίτερα σημαντικές συγκεντρώσεις στα βόρεια και νότια προάστια. Οι συγκεντρώσεις αυτές σχετίζονται άμεσα με τις συνθήκες απασχόλησης των μεταναστών της ομάδας αυτής (οικιακοί βοηθοί-προσωπικές υπηρεσίες), η οποία, σημειωτέον, αποτελεί και την πολυπληθέστερη ομάδα μεταναστών απασχολούμενων στην περιοχή. Οι συγκεντρώσεις στο κέντρο σχετίζονται, βέβαια, και με την ύπαρξη φθηνής στέγης στις περιοχές αυτές.

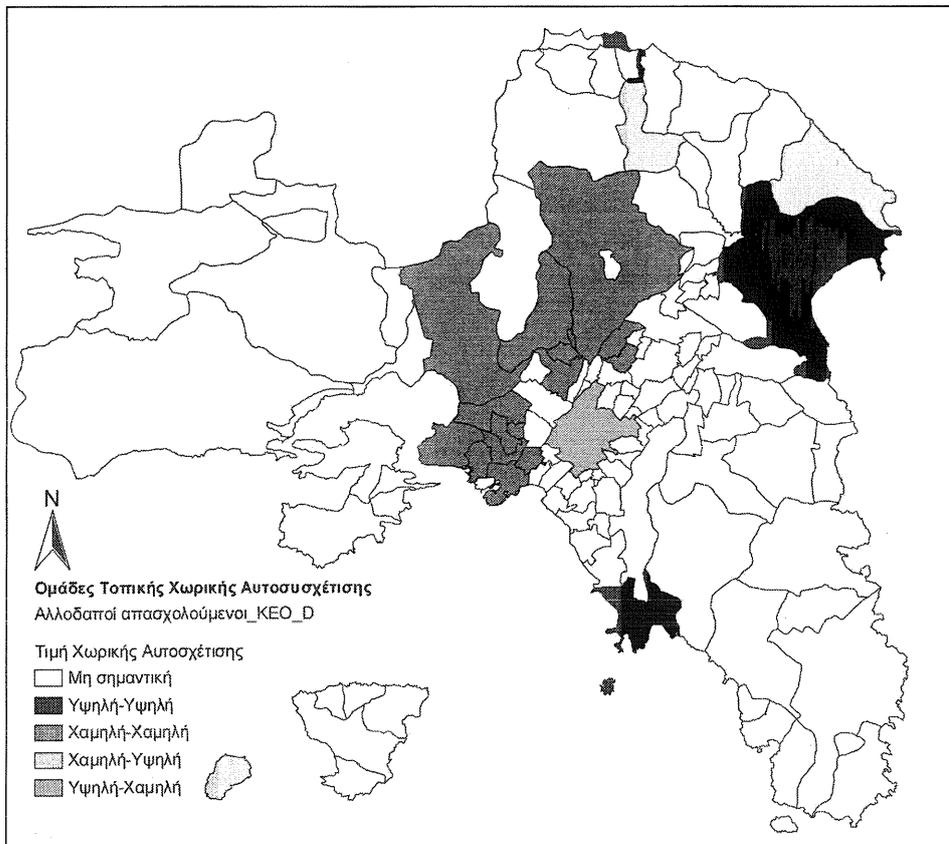
Ανακεφαλαιώνοντας, επισημαίνουμε ότι τα χωροθετικά σχήματα των στεγαστικών επιλογών, εκούσιων και ακούσιων, των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, μολονότι σε συνολικό επίπεδο τείνουν να αμβλύνουν το

Χάρτης 3.
 Τοπική χωρική αυτοσχετίση (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία Β, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάσης το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

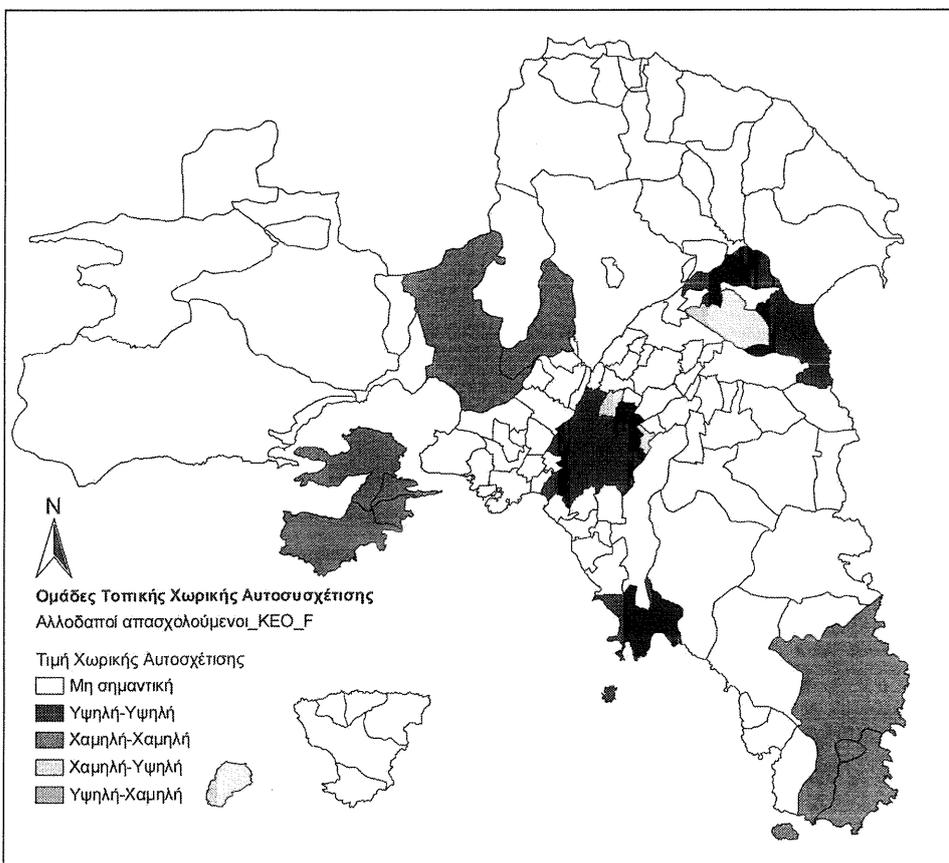
Χάρτης 4.
 Τοπική χωρική αυτοσχετίση (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία C, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάσης το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

Χάρτης 5.

Τοπική χωρική αυτοσσχέτισης (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία D, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάση το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

Χάρτης 6.

Τοπική χωρική αυτοσσχέτισης (LISA), «θερμά σημεία» και «αποκομμένες περιοχές», επαγγελματική κατηγορία F, με εμπειρική Bayes τυποποίηση με μεταβλητή βάση το σύνολο του ενεργού πληθυσμού για κάθε χωρική ενότητα

χωροκοινωνικό διαχωρισμό, δεν ακολουθούν ένα ομοιογενές χωρικό πρότυπο. Οι υψηλότερες κοινωνικές κατηγορίες συγκεντρώνονται στις «ευγενείς», περιοχές, ενώ τα χαμηλότερα κοινωνικοεπαγγελματικά στρώματα διαμορφώνουν χωρικές δομές που αναδεικνύουν τη σημαντική πρόσδεσή τους με τις ευκαιρίες απασχόλησης και τη δομή των δραστηριοτήτων στις οποίες ενεργοποιούνται. Το σχήμα της «εξωπόλεως» πάντως και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύεται ως κυρίαρχο. Η δημιουργία ή όχι ιδιαίτερων χωρικών συγκεντρώσεων μέσα στα όρια των δήμων που εξετάζονται θα φωτίσει πρόσθετες πλευρές του χωροκοινωνικού διαχωρισμού, ο οποίος πρέπει επίσης να συνδεθεί με τις στεγαστικές συνθήκες (ιδιοκατοίκηση, μέγεθος κατοικίας) των μεταναστών εργαζόμενων στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας.

5. Συμπεράσματα

Ο παραλληλισμός της Αθήνας με μεταμητροπόλεις της Β. Αμερικής αποτελεί ενδεχομένως «ερέθισμα για μια μικρή σύγχυση», ή, όπως γράφει ο ίδιος ο Soja (1996: 296) για τη δική του ανοίκεια σύγκριση Άμστερνταμ και Λος Άντζελες, θα ήταν σαν να συγκρίνουμε «πατάτες» με «ποπ-κορν». Αν όμως δεν σταθεί κανείς στις προφανείς διαφορές, αυτό το παραξένισμα μπορεί να αποβεί αναλυτικά χρήσιμο και να οδηγήσει σε δημιουργικές συνθέσεις για τη διαμόρφωση πολιτικών ένταξης των μεταναστών. Έχουμε αλλού υποστηρίξει ότι το επίχειρημα της «αμερικανοποίησης» της Αθήνας τροφοδοτεί συντηρητικές αντιλήψεις για την «γκετοποίηση» των μεταναστών στο κέντρο της πόλης (Αράπογλου 2005). Η «εξώπολις» ως πλαίσιο καταγραφής των διαδικασιών, των λόγων και των πρακτικών που διαμορφώνουν τη νέα γεωγραφία της περιφέρειας της ελληνικής πρωτεύουσας διευκολύνει την αναζήτηση λιγότερο ορατών χώρων τόσο στη θεωρία όσο και στην πολιτική: χώρων διαχωρισμού αλλά και χώρων ένταξης, μίξης αλλά και των ανισοτήτων.

Η επαγγελματική κατηγοριοποίηση που ακολουθήσαμε μας επέτρεψε να σκιαγραφήσουμε τις τάσεις πόλωσης και τους μετασχηματισμούς με τους οποίους συνδέεται η οικονομική αναδιάρθρωση στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι η αξιοποίηση της μεταναστευτικής και της γυναικείας εργασίας αποτελούν σημαντικούς παράγοντες αλλαγής των σχέσεων τόσο της παραγωγής όσο και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Επιπλέον, τα αποτελέσματα της εφαρμογής σύνθετων δεικτών διαχωρισμού και χωρικής συγκέντρωσης, που πρόσφατα έχουν εμπλουτίσει τη διεθνή βιβλιογραφία, υποδεικνύουν ότι η αναζήτηση μεταναστευτικών θυλάκων θα ήταν εσφαλμένο να περιοριστεί στις κεντρικές συγκεντρώσεις εργατών μιας συγκεκριμένης εθνικότητας.

Η εισροή μεταναστών στη ευρύτερη περιοχή της Αθήνας συνέβαλε σε άμβλυνση του υπάρχοντος χωροκοινωνικού διαχωρισμού στη βάση επαγγελματικών κατηγοριών και των ιδιαίτερων εργασιακών σχέσεων στις οποίες οι κατηγορίες αυτές θεμελιώνονται. Μεγαλύτερη κοινωνική-χωρική μίξη συνδυάζεται με τάσεις πόλωσης στην επαγγελματική δομή και, ενδεχομένως, με τάσεις διεύρυνσης των ανισοτήτων που προκύπτουν από αυτή. Το φαινόμενο είναι παράδοξο αλλά δεν είναι πρωτότυπο, εφόσον καταγράφεται ως αποτέλεσμα της οικονομικής αναδιάρθρωσης, του κατακερματισμού του αστικού ιστού και της άναρχης επέκτασης σε αρκετές μεγαλουπόλεις στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ: η χωρική «ποικιλομορφία» δεν εξουδετερώνει απαραίτητα τις ανισότητες.

Αποτελεί επίσης σημαντικό εύρημα ότι ο διαχωρισμός των μεταναστών επιτελείται στη βάση επαγγελματικών διαφορών. Η εγκατάστασή τους στη ευρύτερη περιοχή της Αθήνας δεν μοιάζει να ακολουθεί το μοντέλο της «χωρικής αφομοίωσης». Παρότι, σύμφωνα με τις διαφορετικές θεωρήσεις της αφομοίωσης, το διάστημα που εξετάζουμε είναι σχετικά μικρό, διακρίνονται όψεις μιας «επιλεκτικής αφομοίωσης» στη βάση επαγγελματικών και ταξικών δυνατοτήτων. Η επιλεκτική αυτή αφομοίωση μοιάζει ότι επιτελείται με την πρόοδος «απασχόλησης»-«κατοικίας» που συνοδεύει τον κατακερματισμό του αστικού ιστού. Η λεπτομερέστερη ανάλυση των καθημερινών μετακινήσεων εκτός δήμου κατοικίας προς τον τόπο εργασίας, όπως καταγράφηκαν στην τελευταία απογραφή, δείχνει ότι οι μετανάστες μετακινούνται σαφώς λιγότερο από τους Έλληνες και επιβεβαιώνει μια τέτοια υπόθεση. Η πρόοδος «απασχόλησης-κατοικίας» θεμελιώνεται πάνω στη γνωστή στα ελληνικά δεδομένα ανάμιξη των χρήσεων γης, που διευκολύνει και τη μίξη των χρηστών, αλλά υπό την πίεση των αγορών στην παρούσα φάση επιταχύνει τις διαδικασίες κατακερματισμού του αστικού χώρου.

Για την περαιτέρω διερεύνηση αυτής της σχέσης θα ήταν απαραίτητα τα οικονομικά, κοινωνικά και οικιστικά χαρακτηριστικά επιμέρους περιοχών σε μικρή χωρική κλίμακα. Κάτι τέτοιο θα επιτρέψει να χαρτογραφηθούν με ακρίβεια τόσο οι κλαδικές μεταβολές, που προσδιορίζουν τον νέο «τομεακό» χαρακτήρα του διαχωρισμού, όσο και οι αναμιξεις των χρήσεων γης που προσδιορίζουν το «διάσπικτο» χαρακτήρα του (Leontidou 1990). Οι τρεις διαφορετικές διαδικασίες οικονομικής και πληθυσμιακής συγκέντρωσης στις οποίες αναφερόμαστε διαγράφουν ένα πλαίσιο που περιλαμβάνει ποικιλία αστικών μορφών, κοινωνικών σχέσεων και βιωμάτων. Ενδεικτικά μόνο θα συνοψίσουμε πώς μερικές από αυτές μπορούν να ενταχθούν σε αυτό το πλαίσιο.

Η συγκέντρωση των μεταναστών στις κεντρικές περιοχές της Αθήνας, που μετασχηματίζονται, υποδεικνύεται από τις τιμές των δεικτών συγκέντρωσης και τους χάρτες της παρούσας εργασίας, όπου ο κεντρικός δήμος της πρωτεύουσας εμφανίζεται ως «αποκομμένη περιοχή» υψηλής συγκέντρωσης μικρών επαγγελματιών και εργατών. Στην Ομόνοια, στο Μεταξουργείο και στο Γκάζο-χώρι δεν συναντούμε πληθυσμιακές συγκεντρώσεις μίας μόνο εθνότητας, ακριβώς γιατί ο Κινέζος έμπορος στεγάζεται στο ίδιο κτήριο με τον Αιγύπτιο καφετζή, τον Πακιστανό κουρέα και τον Έλληνα βιοτέχνη. Η επεξεργασία των δεδομένων φανερώνει ότι ο εκτοπισμός των χρήσεων της μικρής μεταποίησης δεν έχει ολοκληρωθεί σε πολλές κεντρικές περιοχές, παρότι σταδιακά αναπτύσσονται νέες λειτουργίες, εμπορικά κέντρα και συγκροτήματα αναψυχής σε υψηλή εγγύτητα με την κατοικία μειονοτικών ομάδων. Επιπλέον, ο κεντρικός δήμος εμφανίζεται ως «θερμό σημείο» στην περιβάλλουσα περιοχή του οποίου συγκεντρώνονται οι εργαζόμενοι/ες σε υπηρεσίες. Αξιοσημείωτο μάλιστα είναι ότι οι χαμηλές τιμές των τιμών του καθολικού διαχωρισμού υποδεικνύουν, σε πρώτη τουλάχιστον ανάγνωση, ότι οι χωρικές συγκεντρώσεις μεταναστών δεν είναι αμιγείς θύλακες ούτε από επαγγελματική ούτε από εθνοτική άποψη. Δηλαδή οι επιμέρους ομάδες ή κοινότητες χωρικά γειτνιάζουν μεταξύ τους, αλλά και αλληλεπικαλύπτονται.

Στα μεσοαστικούς δήμους, που πυκνώνουν, θα ήταν παράλογο να αναζητήσει κανείς τις απομονωμένες επαύλεις «αμερικανικού τύπου», Ασιάτες ξενόδοχους, σκηνοθέτες και ηθοποιούς όπως στο «Λονγκ Μπιτς». Πρόσφατες έρευνες επισημαίνουν την κοινωνικά και πολιτισμικά μονομερή ανάπτυξη των μεσοαστικών προαστίων στα οποία κατευθύνονται τα ανερχόμενα στρώματα Ελλή-

νων (Αράπογλου 2006, Kandyliis et al. υπό έκδοση, Μαλούτας κ.ά. 2006). Ωστόσο στους παράκτιους δήμους, κατά μήκος της γραμμής του τραμ, των ολυμπιακών εγκαταστάσεων, των νέων πολυκαταστημάτων και παραθαλάσσιων κέντρων αναψυχής, μέχρι και την απόληξη της Γλυφάδας και της Βουλιαγμένης, οι Χάρτες 3, 5 και 6 αποτυπώνουν συγκεντρώσεις μεταναστών που εργάζονται ως πωλητές σε εμπορικά καταστήματα, υπάλληλοι σε υπηρεσίες αναψυχής και οικιακής φροντίδας και μικροί επιχειρηματίες.

Προφανώς, κατά μήκος της Εθνικής Οδού από την Ελευσίνα μέχρι το Σχηματάρι δεν συγκεντρώνονται πολλές αεροπορικές βιομηχανίες (αν εξαιρέσουμε την ΕΑΒ), ούτε στα Μεσόγεια μετακινούνται βιομηχανίες μικροσιτί. Ωστόσο η συγκέντρωση μεταναστών σε βορειοανατολικούς οικισμούς κοντά στη βιομηχανική ζώνη της Αττικής και Βοιωτίας (Χάρτης 4) και των Μεσογείων (Χάρτης 5), όπου εντοπίζονται σημαντικές αλλαγές χρήσεων γης, εντατικοποίηση καλλιεργειών, διασπορά νέων βιοτεχνιών, μετατροπή παραθεριστικών περιοχών σε πρώτη κατοικία (Sayas 2006), εγείρει πλήθος ερωτημάτων για τις συνθήκες με τις οποίες εντάσσονται οι μετανάστες στις περιοχές αυτές. Η διασπορά της κατοικίας τους σε αγρούς και βιομηχανικές ζώνες αλλά και οι συγκεντρώσεις τους σε μικρούς συνοικισμούς, σε εγγύτητα με τους χώρους της εντατικής εργασίας τους, ίσως θυμίζουν περισσότερο «εθνοχώρια». Και εκεί όμως μπορεί να μελετήσει κανείς τους «τρίτους χώρους», την εναλλαγή των «ήπιων» και «σκληρών» μορφών διαχωρισμού, τη μετάβαση από τον «εκτοπισμό» στην «εντοπιότητα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Allen, J., Turner, E. (1997), *The Ethnic Quilt: Ethnic Diversity in Southern California*, Northridge, CA: The Center for Geographical Studies.
- Anselin, L. (1995), «Local Indicators of Spatial Association – LISA», *Geographical Analysis*, 27: 93-115.
- Anselin, L. (2005), *Exploring Spatial Data with GeoData: A Workbook*, Center for Spatially Integrated Social Science, <http://www.csiss.org/>.
- Anselin, L., Syabri, I., Smirnov, O. (2002), «Visualizing Multivariate Spatial Correlation with Dynamically Linked Windows», στο Anselin, L., Rey, S. (επιμ.), *New Tools for Spatial Data Analysis*, Proceedings of the Specialist Meeting, Center for Spatially Integrated Social Science (CSISS), University of California, Santa Barbara (CD-ROM).
- Αράπογλου, Β. (2005), «Ασιακή ανάπτυξη, μετανάστευση, και κοινωνικές ανισότητες στην Αθήνα», στο Αργεΐτης, Γ. (επιμ.), *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αι.*, Αθήνα: Τυπωθήτω / Γ. Δαρδανός.
- Arapoglou, V. P. (2006), «Immigration, Segregation and Urban Development in Athens: The Relevance of the L.A. Debate for Southern European Metropolises», *The Greek Review of Social Research*, 120(B): 11-38.
- Arapoglou, V. P., Sayas, J. (2006a), *New [?] Facets of Social Segregation in Athens: Urban Development, Geographical Mobility and Gender*, εισήγηση, 6th European Urban and Regional Studies Conference, Σεπτέμβριος 2006, Roskilde (Δανία).
- Arapoglou, V. P., Sayas, J. (2006b), *Recent Trends in Social Segregation in the Wider Urban Area of Athens. Geographical vs. Social Mobility?*, εισήγηση, 46th Congress of the European Regional Science Association: «Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean», Σεπτέμβριος 2006, Βόλος.
- Arbaci, S. (2002), «Patterns of Ethnic and Socio-spatial Segregation in European Cities: Are Welfare Regimes Making a Difference?», στο Fonseca, M. L., Malheiros, J., White, P., Ribas-Mateos, N., Esteves, A. (επιμ.), *Immigration and Place in Mediterranean Metropolises*, Lisbon: Luso-American Foundation.
- Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου, Μ. (2004), «Εισαγωγικό σημείωμα: Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης», *Γεωγραφίες*, 7: 13-25.
- Bean, F., Stevens, G. (2003), *America's Newcomers: Immigrant Incorporation and the Dynamics of Diversity*, New York: Russell Sage Foundation.

- Bruegel, I. (1996), «Gendering the Polarisation Debate: A Comment on Hamnett's "Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes"», *Urban Studies*, 33(8): 1431-1439.
- Burgers, J., Musterd, S. (2002), «Understanding Urban Inequality: A Model Based on Existing Theories and an Empirical Illustration», *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(2): 403-413.
- Cavounidis, J. (2003), «Gendered Patterns of Migration to Greece», *The Greek Review of Social Research*, ειδικό τεύχος: «Gender and International Migration Focus on Greece», 110(a): 221-238.
- Dear, M. (2000), *The Postmodern Urban Condition*, Oxford: Blackwell.
- Dumont, J.-Ch., Lemaitre, G. (2006), «Counting Immigrants and Expatriates in OECD Countries: A New Perspective», *Social Employment and Migration Working Papers*, OECD, <http://www.oecd.org/dataoecd/27/5/33868740.pdf>.
- Εμμανουήλ, Δ. (2002), «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, 3: 46-70.
- Esping-Andersen, C. (1992), *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post Industrial Societies*, London: Sage.
- Esping-Andersen, C. (1999), *Social Foundations of Post Industrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- http://www.geography.dur.ac.uk/conferences/Urban_Conference/Programme/pdf_files/Vassilis%20Arapoglou,%20John%20Sayas.pdf
- Joassart-Marcelli, P., Wolch, J., Alonso, A., Sessoms, N. (2005), «Spatial Segregation of the Poor in Southern California», *Urban Geography*, 26(7): 587-609.
- King, R., Fielding, A. J., Black, R. (1997), «The International Migration Turnaround in Southern Europe», στο King, R., Black, R. (επιμ.), *Southern Europe and the New Immigrations*, Brighton: Sussex Academic Press.
- Kandyli, G., Arapoglou, V., Maloutas, T. (υπό έκδοση), «Immigration and the Competitiveness. Cohesion Equilibrium in Athens», στο Ache, P., Andersen, H., Maloutas, T., Raco, M., Tasan-Kok, T. (επιμ.), *Cities Between Competitiveness and Cohesion. Discourses, Realities and Implementation*, London: Springer Verlag.
- Λεοντίδου, Λ. (2005), *Αγεωγράφητος χώρα: ελληνικά είδωλα στις επιστημολογίες της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Lazaridis, G., Psimmenos, I. (2000), «Migrant Flows from Albania to Greece: Economic, Social and Spatial Exclusion», στο King, R., Lazaridis, G., Tsardanidis, C. (επιμ.), *Eldorado or Fortress: Migration in Southern Europe*, London: Macmillan Press.
- Lee, J., Bean, F. (2004), «America's Changing Color Lines: Race/Ethnicity, Immigration, and Multiracial Identification», *Annual Review of Sociology*, 30: 221-242.
- Leiulfuld, H., Bison, I., Jensberg, H. (2005), *Social Class in Europe: European Social Survey 2002/3*, Research monograph, NTNU: University of Trento.
- Leontidou, L. (1990), *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1993), «Postmodernism and the City: Mediterranean Versions», *Urban Studies*, 30(6): 949-965.
- Μαλούτας, Θ., Εμμανουήλ, Δ., Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2006), *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ. (1992), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Malheiros, J. (2002), «Ethni-cities: Residential Patterns in Northern European and Mediterranean Metropolises. Implications for Policy Design», *International Journal of Population Geography*, 8: 107-134.
- Malheiros, J., Vala, F. (2004), «Immigration and City Change: The Lisbon Metropolis at the Turn of the Twentieth Century», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(6): 1065-1086.
- Maloutas, Th. (2004), «Segregation and Residential Mobility: Spatial Entrapped Social Mobility and Its Impact on Segregation in Athens», *European Urban and Regional Studies*, 11(2): 171-187.
- Maloutas, Th. (2004), «Editorial: Urban Segregation and the European Context», *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: «Social Change and Segregation Trends in European Cities», 113(a): 3-24.
- Maloutas, Th. (2007), «Middle-Class Education Strategies and Residential Segregation in Athens», *Journal of Education Policy*, 22(1): 49-68.
- Maloutas, Th., Karadimitriou, N. (2001), «Vertical Social Differentiation in Athens: Alternative

- or Complement to Community Segregation?», *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4): 699-716.
- Massey, D. S., Denton, N. A. (1993), *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mingione, E., Quassili, F. (1999), «The Participation of Immigrants in the Underground Economy in Italy», στο King, R., Lazaridis, G., Tsardanidis, C. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Southern Europe and Immigration*, London: Macmillan.
- Musterd, S. (2005), «Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects», *Journal of Urban Affairs*, 27(3): 331-348.
- Perrons, D. (2004), *Globalisation and Social Change: People and Places in a Divided World*, London: Routledge.
- Portes, A., Zhou, M. (1993), «The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530: 74-96.
- Σταθάκης, Γ., Χατζημυχάλης, Κ. (2004), «Αθήνα διεθνής πόλη: από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες*, 7: 26-47.
- Salt, J., Clarke, J., Wanner, P. (2004), *International Labour Migration*, Population Studies, no. 44, Strasbourg: Council of Europe.
- Samers, M. (2002), «Immigration and the Global City Hypothesis: Towards an Alternative Research Agenda», *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(2): 389.
- Sassen, S. (2000), *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press.
- Sayas, J. (2003), «L'emploi des secteurs industriel et tertiaire a Athenes», στο Sivignon, M., Auriac, F., Deslondes, O., Maloutas, Th. (επιμ.), *Atlas de la Grece*, Paris: CNRS-LIBERGEO, La Documentation Française, σ. 152-153.
- Sayas, J. P. (2004), «An Exploration of the Social and Spatial Division of Labour in the Athenian Urban Space», *The Greek Review of Social Research*, Special Issue: «Social Change and Segregation Trends in European Cities», 113(A): 167-206.
- Sayas, J. P. (2006), «Urban Sprawl in Periurban Coastal Zones», *The Greek Review of Social Research*, 120(B): 71-104.
- Soja, E. (1996), *ThirdSpace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell.
- Soja, E. (2000), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford: Blackwell.
- Wong, D. (2001), «Spatial Measures of Segregation and GIS», *Urban Geography*, 23(1): 85-92.
- Wong, D. (2002), «Modelling Local Segregation: A Spatial Interaction Approach», *Geographical and Environmental Modelling*, 6(1): 81-97.
- Wong, D. (2003), «Implementing Spatial Segregation Measures in GIS», *Computers, Environment and Urban Systems*, 27: 53-70.
- Wong, D. (2004), «Comparing Traditional and Spatial Segregation Measures: A Spatial Scale Perspective», *Urban Geography*, 25(1): 66-82.
- Ψημμένος, Ι. (2004), «Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη πόλη: η περίπτωση της Αθήνας», *Γεωγραφίες*, 7: 65-82.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τύποι υπολογισμού των δεικτών διαχωρισμού

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας (Wong 2003)

όπου:

$$D(s) = D - \frac{1}{2} \sum_i \sum_j w_{ij} |z_i - z_j| \times \frac{1/2[(P_i/A_i) + (P_j/A_j)]}{MAX(P/A)}$$

Ο δείκτης ανομοιότητας, z_i και z_j τα ποσοστά των αντίστοιχων επαγγελματικών κατηγοριών, w_{ij} τα στοιχεία του πίνακα εγγύτητας και P_i/A_i ο λόγος της περιμέτρου προς την έκταση της χωρικής ενότητας (δήμος-κοινότητα) i και $MAX(P/A)$ η μέγιστη τιμή του λόγου της περιμέτρου προς την έκταση των χωρικών ενότητων στην περιοχή μελέτης.

Καθολικός δείκτης χωρικής ανομοιότητας πολλαπλών ομάδων (Wong 2003)

$$D(m) = \frac{1}{2} \frac{\sum_i \sum_j |N_{ij} - E_{ij}|}{\sum_j NP_j(1 - P_j)}$$

όπου

$$E_{ij} = \frac{N_i - N_j}{N}$$

N_{ij} ο αριθμός ατόμων της j ης επαγγελματικής κατηγορίας στο δήμο i , N_i ο συνολικός πληθυσμός στο δήμο i , N_j ο συνολικός πληθυσμός της κατηγορίας j στη ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, N ο συνολικός πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας και P_j ο πληθυσμός στην επαγγελματική κατηγορία j .

Η χωρική εκδοχή του δείκτη που χρησιμοποιήθηκε στα παραπάνω βασίζεται στην έννοια του συνθετικού (composite) πληθυσμού, όπου $d(.)$ είναι η συνάρτηση που ορίζει τις γειτονικές χωρικές ενότητες της ενότητας i .

Δείκτης Moran I (Anselin 1999)

$$I = \frac{n}{\sum_i \sum_j w_{ij}} \cdot \frac{\sum_i \sum_j w_{ij} (y_i - \bar{y})(y_j - \bar{y})}{\sum_i (y_i - \bar{y})^2}$$

όπου w_{ij} είναι τα στοιχεία του πίνακα εγγύτητας, y_i και y_j η τιμή της μεταβλητής «κοινωνική-επαγγελματική κατηγορία» στην χωρική ενότητα I και ο μέσος όρος της μεταβλητής στην περιοχή μελέτης αντίστοιχα. n είναι ο συνολικός αριθμός των χωρικών ενότητων (εδώ 123).

Γενικευμένος Τοπικός Δείκτης Moran (Anselin et al. 2002)

$$I_k^i = z_k \sum_j w_{ij} z_j^i$$

όπου $z_k = [x_k - \bar{x}_k]/\sigma_k$, $z_j = [x_j - \bar{x}_j]/\sigma_j$ και είναι τα στοιχεία του πίνακα εγγύτητας.